

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2016/8

UYGUR TARİHİ KOŞAKLARINDAKİ ÇİNCE UNSURLAR ÜZERİNE

On Chinese Elements in Uyghur Historical Folk Songs

Alimcan İNAYET*

Özet

Uygur halk şiirinde “siyasi koşaklar” ya da “tarihî koşaklar” diye tasnif edilen koşak (halk şiiri)lar önemli bir yer tutar. Bu koşaklar Uygur tarihinde halkın zihni ve vicdanında derin iz bırakmış tarihî şahıslar ve tarihî olaylarla ilgilidir. Söz konusu koşakların 19. ve 20. yüzyıla ait kısmında yoğun biçimde Çince unsurlar görülür. Bu unsurların Mançu-Çin yönetiminin Doğu Türkistan’ı işgalinden sonraki dönemlere ait olduğu anlaşılmaktadır. Tarihî koşaklarda görülen bu Çince unsurlar, bağlamına bakıldığında vakit, Mançu-Çin yönetiminin Uygur Türklerine yönelik uyguladığı baskıcı, zorlayıcı politikalarını yansıtır. Dolayısıyla bu unsurlar yakın döneme ait Uygur-Çin siyasi ve kültürel ilişkilerinin dilsel tanıkları sayılır. Bu makalede Uygur tarihî koşaklarındaki Çince unsurların tespit, tasnif ve tahlili yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Uygur, Çince unsurlar, tarihî koşak, alıntı

Abstract

Koşak (folk song/folk poetry) which is sorted out “politic folk songs” or “historical folk songs” takes an important place in Uyghur folk poetry. Koşak is related to famous historical people and historical events which left a deep mark on mind and conscience of society in Uyghur history. Chinese elements are intensively seen in the part of the mentioned folk songs that pertains to 19th and 20th century. It is understood that these elements belong to the periods after that Manchu-China government occupied East Turkistan. These Chinese elements which are seen in historical folk songs, considering their contexts, reflect Manchu-China government’s heavy hand and compeller policy which applied to Uyghur Turks. Hence, these elements regard as linguistic evidences of political and cultural relationship between Uyghur and China in the recent time. In this paper, Chinese elements in Uyghur’s historical folk songs were determined, classified and analyzed.

Keywords: Uyghur, Chinese elements, historical folk song, loan-word

Türkler ile Çinliler arasındaki tarihî, siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkilerin çok eskilere dayandığını biliyoruz. Bu ilişkiler, gayet doğal olarak her iki toplumun diline, edebiyatına ve kültürüne yansımıştır. Çincedeki Türkçe ve Türkçedeki Çince unsurlar da söz konusu ilişkilerin tanıklarıdır.

Bu ilişkiler içerisinde Uygur-Çin ilişkilerinin özel bir yeri vardır. Uygur Kağanlığı döneminden itibaren başlayan Uygur-Çin ilişkileri Uygurların ana kitlelerinin Doğu Türkistan topraklarına geri gelmesinden sonra da devam etmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Mançu İmparatorluğu’nun Doğu Türkistan’ı işgal etmesiyle birlikte bu

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir-TÜRKİYE, E-posta: alim1962@hotmail.com.

ilişkiler daha da derinleşmiştir. Mançular imparatorluklarının yıkıldığı 1911 yılına kadar Doğu Türkistan'ın Çin ile entegrasyonu için büyük çaba içine girmiş, siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel alanlarda baskıcı, zorlayıcı politikalar uygulamışlardır. 1912 yılında iktidara gelen Milliyetçi Çin yönetimi de bu baskıcı politikalara aynen devam etmiş, uygulanan bu politikalar Uygurların ruhsal dünyasında derin yaralar açmış, açılan bu yaralar da ister istemez onların diline, edebiyatına ve psikolojisine yansımıştır. Uygur halk edebiyatında “siyasi koşak” ya da “tarihî koşak” (Bu makalede “tarihî koşak” terimi tercih edilmiştir.) adıyla bilinen koşaklara yansıyan Çince unsurlar işte söz konusu politika ve uygulamaların bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Bac dégen tümen yañza, Vergi denen bin bir türlü,
Bermigenge bañ-bañza. Vermeyene kötek sopa.
Nede bar tuhum taşka, Nerede ki yumurta taş,
Teñ kélidiğan çañza. Denk gelecek yer mekan.

(Ömer2009: 550)

Dotey puli, potey puli, Vali parası, top parası,
Çacañ¹ puli, çüşkün puli. Teşrifat parası, konaklama parası.
Göş puli, tuhum, cañyu, Et parası, yumurta, soya sosu,
Pocañ puli, keşkün puli. Havayi fişek parası, kelepçe parası.

(Ömer2009: 551)

“Zo” deyduyu, “ho” deydu, “Git” diyor ama, “güzel” diyor,
“Kudeyde çyen do” deydu “Cepte para çok” diyor.
Biz ikkimiz “ho” deydu, Biz ikimiz iyi diyor,
Yançuk yoklap şum kolliri Cep yokluyor şom elleri.

(Ömer 2009: 806)

Bu örneklerdeki **yañza** < Çin. yangzi 样子 “şekil, biçim”; **bañza** < Çin. bangzi 棒子 “dayak, sopa, çomak”; **çañza** < Çin. chang 场 “yer, mekan”; **dotey** < Çin. daotai “vali”; **potey** < Çin. Paotai “top, zemberek”; **cañyu** < Çin. jiangyou 酱油 “soya sosu”; **pocañ** < Çin. pao 炮仗 “havayi fişek”; **fañzi** < Çin. Fangzi 房子 “ev”; **guñtu** < Çin. Gongtou 工头 “çalışma şefi”; **ciñmoma** < Çin. Zheng momo 蒸馍馍 “Buharda pişirilen ekmek”; **zo** < Çin. Zou 走, “gitmek”, **kudey** < Çin. Kudai 裤袋 “cep”, **çyen** < Çin. Qian 钱 “para” gibi sözcükler Çince kökenlidir.

Bu makalede Uygur tarihî koşaklarında dikkatimizi çeken bu yoğun Çince unsurları tespit ve tasnif etmeye, bunların tarihî, siyasi ve kültürel sebeplerini açıklamaya çalıştık. Makalede kullandığımız kaynak Uçkuncan Ömer'in Şincan Üniversitesi Neşriyatı tarafından 2009 yılında Urumçi'de yayımlanan “Uygur Halk Tarihi Koşakları Kamusu” (Uygur Xelq Tarixiy Qoşaqliri Qamusi) adlı kitabıdır. Bunun dışında Şincan Halk Neşriyatı tarafından 2006 yılında yayımlanan “Uygur Helk Koşakliri 1” (Uygur Halk Koşakları 1) adlı kitaptan da yararlandık.

¹ Çince kökenli olduğunu düşündüğümüz bu sözcüğü Ömer “özel karşılama” olarak açıklamıştır. Ancak bu sözcüğün Çince aslını tespit edemedik.

Uygur tarihî koşaklarına yansıyan Çince unsurlar incelendiğinde, bunların isim, sıfat, fiil, zamir, zarf ve cümleleri kapsadığı görülür.

1. Uygur tarihî koşaklarına yansıyan Çince isimler

Uygur tarihî koşaklarına yansıyan Çince unsurların büyük bir kısmı isimlerden oluşmaktadır. Bu isimler siyasî, askerî, iktisadî, meslekî ve teknik gibi çeşitli alanlara ait isimlerdir.

1.1. Siyasi alanla ilgili isimler

Bu isimleri kendi içinde devlet yönetim kurumlarıyla ilgili isimler, memuri görev unvanlarla ilgili isimler olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür.

1.1.1. Devlet yönetim kurumlarıyla ilgili isimler

Uygur tarihî koşaklarında devlet yönetim organ/kurumlarıyla ilgili tespit edebildiğimiz örnekler şunlardır:

yamul (Ömer2009:101) < Çin. Yamen 衙门 “Eskide memurların görev yaptıkları organ/kurum”²; **şen yamul** (Ömer2009: 566) < Çin. Xian yamen 县衙门 “Nahiye hükümeti, nahiye hükümet konağı”; **döñ yamul**³ (Ömer2009:439) < Çin. Dong yamen 东衙门 “Doğu Hükümet konağı”; **Şi Yamul** (Ömer2009:440) < Çin. Xi yamen 西衙门 “Batı hükümet konağı”; **ciñsacüy** (Ömer2009: 509) < Çin. Jingchaju 警察局 “polis müdürlüğü, polis karakolu”; **cüzi** (Ömer200:142) < Çin. juzi 局子 “polis karakolu”

Ġazi bégim palandı Gazi beyim sürüldü,

Şen yamulğa solandı. Nahiye hükümet konağına kapatıldı.

Ġazi begniñ kara éti, Gazi beyin kara atı,

Düşmen қolida bağlandı. Düşman elinde bağlandı.

(Ömer2009:566)

1.1.1.1. Memuri görev unvanlarıyla ilgili isimler

Uygur tarihî koşaklarına yansıyan memuri görev unvanlarıyla ilgili Çince kökenli isimler de epey vardır. Bunları şöyle göstermek mümkündür:

çiñgañ/Çiñvañ (Ömer2009:173/528) < Çin. qingwang 清王 “Çing Hanedanlığı tarafından Kumul’a atanan han, şah, Kumul şahı”; **vañ/gañ** (Ömer2009: 167/169) < Çin. 王 “kral, han”; **ambal** (Ömer2009:117) < Çin. anban 谙班 “Mançu İmparatorluğu’nun Doğu Türkistan ve Moğolistan’daki “vezir” ve “kaymakam” gibi yöneticilerine verilen unvandır”; **dotey** (Ömer2009:117) < Çin. Daotai 道台 “vali”; **doben** (Ömer2009:94) < Çin. Duban

² Ayrıca bu konaklar aynı zamanda suçluların tutulduğu ya da hapsedildiği bir yerdir.

³ Bu sözcük aslında Çince “dong” olmalıdır. Uçkuncan Ömer bu sözcüğü “döñ” şeklinde kaydetmiştir. Koşaklarda yer alan “Döng yamul” ve “Şi yamul” ifadesi Çince dong yamen 东衙门 ve “Xi yamen 西衙门”den gelmez. Bunlardan “dong 东 sözcüğü “doğu” “xi 西” sözcüğü “batı, garp, garbi” anlamına gelir. Buradaki “yamen 衙门” sözcüğü ise Mançu İmparatorluğu dönemindeki ilçe, il ve eyelet dereceli hükümet organıdır. Koşaklardaki döng yamul, yani dong yamen 东衙门 ve “şi yamul”, yani “Xi yamen 西衙门” Mançu İmparatorluğu döneminde Doğu Türkistan’ın Küre bölgesinde kurulan Çin mahkemeleridir. Şibe, Solon, Kalmuk ve Tarançılar Dong yamulda, Çinliler ve Döngen (Çinli Müslümanlar) ise Şi yamulda yargılanırlar. Ancak idam veya sürgün kararı verilen suçlular “Şi yamul”a sevk edilir (Radloff2000:41-42)

duban 督办 “askeri vali, kumandan, general”; **yayi** (Ömer2009:101) < Çin. 衙役 “Eski toplumda bey ve kaymakamların emir ve fermanlarını duyuran, buyurmalarını yerine getiren kişi, ayakçı”; **şengen** (Ömer2009:570) <Çin. Xianguan 县官 “Nahiye hükümet yöneticileri”, **daren** (Ömer2009:130) < Çin. Daren 大人 “bey, beyefendi”; **daloya** (Ömer2009: 577) < Çin. Da laoye 大老爷 “bey, ağa”⁴; **hoñbi** (Ömer200: 512) < Çin. hongbi 红笔 “kırmızı kalem, kırmızı yazı”; **gensı** (Ömer200: 753) < Çin. guanshi 管事 “işlere bakan, sorumlu, memur”; **fuşu** (Ömer2009: 153) < Çin. fu shou 副手 “yardımcı”; **şyencañ** (Ömer2009:820) < Çin. xianzhang 县长 “kaymakam”; vañzi (Ömer2009:442) < Çin. wangzi 王子 “prens, bey, yönetici”; **dadüycañ** (Ömer2009:636) < Çin. daduizhang 大队长 “büyük komün/kolhoz başkanı”; **şyaodüycañ** (Ömer2009:636) < Çin. xiao dui zhang 小队长 “küçük komün/kolhoz başkanı”

Bazı örnekler:

Çiñvañ hocam het berdi, Han hocam mektup verdi,
Cüncañlarnı “bersun” dep. Silahları “versin” diye.
Tömür helpem het berdi, Tömür Helpe⁵ mektup verdi,
“Soķuşar bolsa kelsun” dep. “Savaşacaksa gelsin” diye.
(Ömer2009:528)

Biz yerkenttin mañganda, Biz Yerkent’te giderken,
Ambal-dotey uzatti. Kaymakam bey uğurladı.
Beş kün ötmestin téhi, Henüz beş gün geçmeden,
Kiyametni körsetti. Kiyameti gösterdi.
(Ömer2009:117)

Aķösteñni çapsun dep, Kanal kazsınlar diye,
Cañcündin çüşüptu het. Generalden inmiş hat.
Permanni élip çıktı, Fermanı alıp çıktı,
Zalim tilmiçi Ehmet. Zalim dilmaç Ahmet
(Ömer2009:133)

Toyduķ eziz canlardin, Bıktık aziz canlardan,
Miltikiñni betlep koy. Tüfeğınle nişan al.
Ciñsacüyge barmaymız, Polis karakoluna gitmeyiz,
Kara mozañga hetlep koy Kara şapkana yazıp al.
(Ömer 2009:509)

Yukarıda göstermeye çalıştığımız isimler Mançu-Çin yönetiminin Doğu Türkistan’da tesis ettiği devlet kurum ve hiyerarşik yapısını yansıtmaktadır. Bu yapı Uygur Türklerinin

⁴ “Daloye” ayrıca Küre bölgesinde kurulan Şi Yamul ve Dong yamullarda görevlendirilen yargıçlara verilen isimdir (Radloff 2000:41-46).

⁵ Helpe: İslam dininin şeri’at akaidlerini iyi bilen, okumuş dinî zat (UTİL1999:475)

geleneksel devlet yönetim sisteminden farklı olduğu için halk yeni yapıyla ilgili terimleri Çince den almak zorunda kalmıştır.

1.2. Askeriye ile ilgili isimler

Uygur tarihî koşaklarında görülen askeriye ile ilgili Çince isimleri askerî rütbe isimleri, askerî araç-gereçle ilgili isimler olmak üzere iki gruba ayırabiliriz.

1.2.1. Askeri rütbe ile ilgili isimler

Cañcün (Ömer2009:152/154/530) < Çin. Jianjun 将军 “general”; **şıcañ** (Ömer2009:512) < Çin. Shizhang 师长 “tümen komutanı”; **Lüycañ** (Ömer2009: 528) < Çin. Lüzhang 旅长 “kolordu komutanı”; **daşüy** (Ömer2009: 528) < Çin. Dashuai 大帅 “büyük kumandan”; **fuguen** (Ömer2009: 531) < Çin. Fuguan 副官 “Yardımcı, yaver”; **toñliñ** (Ömer2009:567) < Çin. Tongling 统领 “çeribaşı, asker başı”; **tuancañ** (Ömer2009: 608) < Çin. Tuanzhang 团长 “alay komutanı, albay”; **lozuñ** (Ömer2009: 536) < Çin. lao zong 老总 “yüksek rütbeli komutan”; **titey** (Ömer2009: 565) < Çin. tidu 提督 “başbuğ”

Bunlar arasında üç ismin Çince asıllarını tespit edemedik. Bunlar şunlardır:

Bazı örnekler:

<i>Aşu vecidin çaķirdi,</i>	<i>Şu sebepten çaķırdı,</i>
<i>Tömür Helpini cañcün.</i>	<i>Tömür Helpe'yi general.</i>
<i>“Tey Darén” dep nam bérip</i>	<i>“Tey Bey” diye nam verip,</i>
<i>Қозуққа astıǵu cañcün</i>	<i>Kazıǵa astı general.</i>
<i>(Ömer2009:530)</i>	

<i>Laoduñdiki sokuşta,</i>	<i>Laodun'daki savaşta,</i>
<i>Yiyivençenge at salduķ.</i>	<i>Yiyivençen'e atlandık.</i>
<i>Do lüycañ dégen guyni,</i>	<i>Do Komutan denen herifi,</i>
<i>Çigiloçende kaķ salduķ</i>	<i>Çigiloçen'de hakladık.</i>
<i>(Ömer2009:528)</i>	

<i>Tuñliñ dégen çeriklerniñ,</i>	<i>Çeri başı askerlerin</i>
<i>Çoñ bir bésidek.</i>	<i>Büyük başıymış.</i>
<i>“Zivazi”ni ucuķturuş,</i>	<i>“Hırsızlar”ı yok etmek,</i>
<i>Uniñ işidek.</i>	<i>Onun işiymiş.</i>
<i>(Ömer2009:567)</i>	

1.2.2. Askeri araç-gereçlerle ilgili isimler

potey (Ömer2009: 140) < Çin. Paotai 炮台 “top, zemberek”; **cüncañ** (Ömer2009: 528) < Çin. Junzhuang 军装 “silah, mühimmat”; **vucañdey** (Ömer2009:567) < Çin. Wuzhuangdai 武装带 “Silah asılan kemer”. Örneğin:

<i>Vucañdeyni ésip koydi,</i>	<i>Silah kemerini astı,</i>
<i>Bermey tapançi.</i>	<i>Vermeyip tabanca.</i>

*Sök-sök ittek çépip yürdi, Sersesi köpek gibi koşturdu,
Boldi çapançı. Oldu ayakçı.*

(Ömer2009:567)

Bu isimler Mançu-Çin askeri yapısını ve emir-komuta zincirini yansıtır. Onbaşı, yüzbaşı, binbaşı şeklinde ifade edilen geleneksel emir-komuta zincirinden çok farklı bu yabancı askeri yapıyla ilgili terimlerin Uygur Türkçesinde karşılığı bulanamadığı anlaşılıyor. Çince askeri terimlerin Uygur Türkçesine bolca girmesi ancak bu durumla açıklanabilir.

1.3. İktisadî alanla ilgili isimler

Uygur tarihî koşaklarında tespit ettiğimiz iktisadî alanla ilgili Çince kökenli isimler aşağıdaki gibidir.

Çyen/çen (Ömer2009:149) < Çin. Qian 钱 “para”; **daçen** “eski dönemdeki bakırdan dökme para” (Ömer2009: 524) < Çin. Daqian 大钱 “para”; **yaçen** “yurtdışıma çıkmadan önce toplanan vergi (yol parası) (Ömer2009: 524) < Çin. Yangqian 洋钱 “yabancı para”; **koyçen** (Ömer2009:197) < Çin. Kuaiqian 块钱 “ para birimi, para”; **koy** (Ömer2009:221) < Çin. Kuai 块 “para birimi”. **erfuñben** (Ömer2009:149) < Çin. Er fen ban 二分半 “iki buçuk kuruş”; **ciñ** (Ömer200:130) < Çin. jin 斤 “ağırlık birimi”; **mo** (Ömer200:138) < Çin. mu “dönüm”.

Bazı örnekler:

*Deptudek u: “Kuçalıknıñ Demiş ki o: “Kuçalının,
Yañgañzisi ho. Kadınları güzel.
Ekéliñlar tallap turup, Getiriniz seçerek,
Koyçen dégen do.” Para pul çoktur.*

(Ömer2009:197)

*Çerzge boğulup qalduq, Borca boğulup kaldık,
Deñcalarğa pul lazim. Patronlara para lazım.
Yéniñda daçen bolmisa, Yanında para olmasa,
Deñca begke kim lazim? Patron beye kim lazım?*

(Ömer2009:189)

1.4. Gündelik yaşamdaki araç-gereçlerle ilgili isimler

Uygur tarihî koşaklarında tespit ettiğimiz Çince kökenli araç-gereç isimleri şunlardır:

davzi (Ömer2009: 439) < Çin. daozi 刀子 “bıçak”; **cozi** (Ömer2009: 439) < Çin. Zhuozi 桌子 “masa”; **diñ** (Ömer2009: 156) < Çin. deng 灯 “çırağ, mum, kandil, lamba”; **genzi** (Ömer2009: 162) < Çin. ganzi 杆子 “sırık”; **çi** (Ömer2009: 163) < Çin. chi 尺 “uzunluk ölçü birimi”; **diñhulu** (Ömer2009: 158) < Çin. deng huo lu 灯火炉 “çırağ, fitil”; **hañzi** (Ömer2009:439) < Çin. guanzi 管子 “pipo”; **koyza** (Ömer2009:439) < Çin. kaozi 铐子 “kelepçe”. Örneğin:

*Amballarnıñ hañzisi, Kaymakamların pipoosu,
Gulcida bar fañzisi. Kulca'da var evi.*

Çağay désem çékilmas, *Kırmak istesem kırılmaz,*
Ƙolumdiki koyzisi. *Elimdeki kelepçesi.*
 (Ömer2009:439)

Epyün tergen solunniñ, *Afyon deren Solan'ın,*
Tuñguz yégi cozisi. *Domuz yağlı masası.*
Oñ Ƙolida davzisi, *Sağ elinde bıçağı,*
Sol Ƙolida hozisi. *Sol elinde ayfon piposu.*
 (Ömer2009:439)

Söz konusu Çince isimlerin, halk tarafından sevilerek kullanıldığı söylenemez. Bağlamına bakıldığında, kullanılan her Çince isimde bir nefret, bir itiraz, bir memnuniyetsizlik sezilir.

1.5. Mimari yapılarla ilgili isimler

datañ (Ömer2009: 200) < Çin. datang 大堂 “salon”; **lu** (Ömer2009: 521) < Çin. lou 楼 “bina, tesis”; **fañza/ pañza** (Ömer2009:161/806) < Çin. fang zi 房子 “ev”; **genzi** (Ömer2009:156) < Çin. 馆子 “lokanta, yemekhane”; **simiñzi** (Ömer2009: 806) < Çin. shi men zi 市门子 “şehir kapısı”; **cañzi** (Ömer2009: 447) < Çin. zhuangzi 庄子 “koruluk”; **dalu** (Ömer2009:719) < Çin. dalou 大楼 “bina, yapı”

Sépil soƣy, lu saldi, *Sur yaptı, tesis yaptı*
Savhu dégen cañgalğa. *Savhu denen ormana.*
İşrethana, mabenze⁶, *İşrethane, genelev,*
Doteylerge, ambalğa. *Valilere, kaymakama.*
 (Ömer2009:521)

1.6. Mesleki-teknik isimler

Uygur tarihî koşaklarında meslekle ilgili bazı isimler söz konusudur. Örneğin:

çañguñ (Ömer2009: 155) < Çin. changgong 长工 “yıllıkçı”; **bañmen** (Ömer2009:156) < Çin. bangban 帮办 “yardımcı”; **deñca** (Ömer2009:189) < Çin. dangjia 店家 “dükkan sahibi, patron”; **seypung** (Ömer2009: 546) < Çin. cai feng 裁缝 “terzi”; **guñtu** (Ömer2009: 163) < Çin. gongtou 工头 “çalışma şefi”; **cañguydi** (Ömer2009: 734) < Çin. Zhang gui de 掌柜的 “işletme sahibi, patron”; **hañ** (Ömer2009:164) < Çin. kuang 矿 “maden, ocak”; **hañca** (Ömer2009:164) < Çin. kuangjia 矿家 “maden ocağı sahibi, ocak sahibi”; **gençe** (Ömer2009:169) < Çin. ganche 赶车 “hayvan tarafından çekilen araba”; **mucañ** (Ömer2009:851) < Çin. mujiang 木匠 “marangoz”

Bunlar arasında özellikle kömür ocağı ve ocak çalışma sistemiyle ilgili çok sayıda terim bulunmaktadır. Ömer bu terimlerin büyük bir kısmının açıklamasını yapmıştır, ancak Çince asıllarını göstermemiştir. Bu terimler Çince aslından bozularak alındığı için Çince karakterlerini belirlemek de kolay değildir. Bu durum ayrı bir çalışmayı gerekli kılmaktadır.

⁶ Ömer bu sözcüğü “genelev” olarak açıklamıştır (Ömer2009:521)

bocañ (Ömer2009: 100, Ömer2009:136) ; **botuñ** (Ömer2009:141, Ömer2009: 156); **yufañ** (Ömer2009: 156); zuhañ “Kuyunun altında rüzgar ve insanın geçtiği yol” (Ömer2009:156); **erdiñ yufañ** (Ömer2009: 156); **sendiñ yufañ** (Ömer2009: 156); **lisu** (Ömer2009: 157); **liñfudi** (Ömer2009: 157); **zaçi** (Ömer2009: 157); **liñsi** (Ömer2009:157); **bozi** (Ömer2009: 157); **su gañzi** (Ömer2009: 157); **miñhulu** (Ömer2009: 157); **düydüze** (Ömer2009: 158); **lamadi** (Ömer200: 159); **zañmuza** (Ömer2009: 158); **çañsen** (Ömer2009: 158); **yuzi** (Ömer2009: 158); **komi** (Ömer2009: 158); **pomidi** (Ömer2009: 158); **başiñdi** (Ömer2009:159); **bañmidi** (Ömer2009: 159); **dazadi** (Ömer2009: 159); **catu** (Ömer2009: 160); **çenze** (Ömer2009: 160); **diñho** (Ömer2009: 160); **şañcu** (Ömer2009: 162); **şacu** (Ömer2009: 162); **dañgirma** (Ömer2009: 169); **leñze** (Ömer2009:179); **zoñgey** (Ömer2009: 179); **çençeyze** (Ömer2009: 180); **ergulu** (Ömer2009: 183); **dañzi** (Ömer2009: 188).

Örneklerden bazıları şöyledir⁷:

Zuhañdin çüşüp bérip,

Baş **yofañ** iken deymiz.

Ciñdin çüşken ak nanni,

Zalarğa milep yeymiz.

(Ömer2009:156)

Erdiñ yufañmu deysen,

Sendiñ yufañmu deysen.

Hañğa çüşken balilarni,

Huda aman kilgaysen.

(Ömer2009:156)

Başiñdisi sahtipez,

Beyze katlap sanaydı.

Bañmidisi hesrette,

Liñsi közige qaraydu.

(Ömer2009:157)

1.7. Diğer isimler

Uygur tarihî koşaklarında sosyal yaşamda kullanılan çok sayıda Çince kökenli isimler söz konusudur. Bunları şöyle göstermek mümkündür:

cañyu (Ömer200: 551) < Çin. jiang you 酱油 “soya sosu”; **yañyu** (Ömer2009: 160) < Çin. yang yu 洋芋 “patates”; **dayi** (Ömer2009: 143) < Çin. daye 大爷 “bey, ağa”; **loyi** (Ömer200: 152) < Çin. laoye 老爷 “bey, ağa”; **kantu** (Ömer2009: 152) < Çin. kantu 看偷 “hırsız”; **benpa** (Ömer2009: 153) < Çin. banfa 办法 “çare, tedbir, plan”; **cuñza** (Ömer2009:297) < Çin. zhongzi 盅子 “kadeh, kase”; **ervaza** (Ömer2009:312) < Çin. er wazi 儿娃子 “oğul, erkek çocuk, delikanlı”; **mozi** (Ömer2009: 439) < Çin. maozi 帽子

⁷ Bu koşaklardaki Çince kökenli terimler maden ocağıyla ilgili özel terimler olduğu için bunları birebir Türkiye Türkçesine aktarmak hiç de kolay değildir. Ancak açıklamalarla aktarılabilir. Biz burada özgün metni vermekle yetineceğiz.

“şapka”; **yañza** (Ömer2009: 158) < Çin. yangzi 样子 “şekil, biçim”; **hodüyze** (Ömer2009: 158) < Çin. 火堆子 “ateş yığını”; **şoyi** (Ömer2009: 513) < Çin. 少爷 “beyzade”; **tetey** (Ömer2009: 525) < Çin. taitai 太太 “hanım, hanımefendi”; **siñku** (Ömer2009: 550) < Çin. shengkou 牲口 “hayvan”; **çañfu** (Ömer2009: 630) < Çin. changfu 长服⁸ “uzun ceket, entari”; **davli** (Ömer2009: 631) < Çin. daoli 道理 “yol, kural”; **huyhuy** (Ömer2009: 734) < Çin. hui hui 回回 “Uygur, Müslüman”; **kudey** (Ömer2009: 806) < Çin. kudai 裤袋 “cep, pantolon cebi”; **zivazi** (Ömer2009: 567, Ömer200: 581) < Çin. zei wa zi 贼娃子 “hırsız”; **biñsi** (Ömer2009: 163) < Çin. benshi 本事 “yetenek, beceri”; **cuvazi** (Ömer2009:570) < Çin. zhuwazi 猪娃子 “domuz yavrusu”; **gañza** (Ömer2009: 565) < Çin. gangzi 杠子 “sopa, dayak”; **bañbañza** (Ömer2009: 550) < Çin. bangzi 棒子 “dayak, sopa”; **Şopañ** (Ömer2009: 565) < Çin. shao fang 烧房 “meyhane”; **mentuza** (Ömer2009: 157) < Çin. mantou 馒头 “buhar ekmeği”; **şenseñ** (Ömer2009: 165) < Çin. xianshenmg 先生 “öğretmen, efendi, bey”; **şötang** (Ömer2009:629) < Çin. xuetang 学堂 “Çince okul, mektep”; **pyenzi** (Ömer2009: 736) < Çin. pianzi 篇子 “yazılı kağıt”; **doza** (Ömer2009:623) < Çin. duzi 肚子 “karın”; **fangduñ** (Ömer2009:558) < Çin. fangdong 房东 “ev sahibi”; **kuşüy** (Ömer2009:168) < Çin. kushui 苦水 “acı su”; **çüy** < Çin. qu 区 “bölge, semt”

Bu isimler arasında Çince asıllarını tespit edemediğimiz isimler de vardır.

çendaza(Ömer2009:94); **şañyu** (Ömer2009:94); **şañ** (Ömer2009:130); **pihey** (Ömer2009: 167); **mazi** (Ömer2009:437); **tiñgañze** (Ömer2009: 439); **moytuñza** (Ömer2009: 440); **çeñze** (Ömer2009: 444); **hey** (Ömer2009: 448); **dañza** (Ömer2009: 454); **şipañ** (Ömer2009: 523); **gendey** (Ömer2009: 530); **piyma** (Ömer2009: 551); **şetey** (Ömer2009: 551); **guandey** (Ömer2009: 564); **bañgaza** (Ömer2009: 565); **lañgaza** (Ömer2009: 565); **ho diñbañ** (Ömer2009: 578); **mabañ** (Ömer2009: 643); **geytu** (Ömer2009: 665); **keyze** (Ömer2009: 180); **beyze** (Ömer2009: 180); **ciñtey** (Ömer2009:530); **gendey** (Ömer2009:530)

Uzun ötmey yene berdi, Fazla geçmeden makam verdi,

Fuşuluk mensep. Yardımcım diye.

Tekdim kıldı uzun çañfu,

Takdim etti uzun kaftan,

Yan tayıķım dep. Destekçim diye.

(Ömer2009:630)

Guñtularğa boğulup, Şeflerin borcuna boğulduk,

Hañlarda yétip ķalduķ. Ocakta yata kaldık.

Hañcasi yaman zalim, Patronu fena zalim,

Zulumğa pétip ķalduķ. Zulme bata kaldık.

(Ömer2009:164)

2. Sıfatlar

⁸ Bu sözcük Uygur Dilinin İzahlı Sözlüğünde “Çañoza” şeklinde kaydedilmiştir (UTİL1999:420)

Uygur tarihi koşaklarında Çince kökenli sıfatlar da görülmektedir. Tespit edebildiklerimizi şöyle göstermeye çalıştık:

dahenze (Ömer2009:140) <Çin. da han zi 大汉子 “büyük, yiğit”; **hohenze** (Ömer2009:140) < Çin. hao hanzi 好汉子 “batır, yiğit”; **genciñ**⁹(Ömer163) < Çin. ganjing 干净 “temiz”; **ho** (Ömer2009:197) < Çin. hao 好 “iyi, güzel”; **do** (Ömer2009:197) < Çin. duo 多 “çok”; **ca** (Ömer2009:806) < Çin. jia 假 “sahte”; **ciñ** (Ömer2009:806) < Çin. zhen 真 “gerçek, sahi, cın”; **biyulendi** (Ömer2009:523) < Çin. bu yao lian di 不要脸的 “utanmaz, yüz­süz”; **budoñtey** (Ömer2009:643) < Çin. bu dong tai 不动态 “kararlı, sabit”

Kasim dégen dahenze, Kasım denen yiğittir,
Sépil tüvide kaldı. Sur dibinde kaldı.
Méniñ yarim hohenze, Benim yarım batırdır,
Öziniñ vediside kaldı. Sözünde durdu.
(Ömer2009:140)

Kasim dégen şu batur, Kasım denen o batır,
Genciñ yigit emesmu? Dürüst yiğit değil mi?
Biñsisini körsetti, Becerisini gösterdi,
Batur yigit emesmu? Batır yiğit değil mi?
(Ömer2009:163)-

Deptudek u: “Kuçalıķniñ, Demiş o: Kuçalı’nın,
Yañgañzisi ho. Kadınları güzel.
Ekéliñlar tallap turup, Getiriniz seçerek,
Koyçen dégen do.” Para denen çok.
(Ömer2009:197)

Ey Ro darén, Ro darén, Ey Rozi Bey, Rozi Bey,
Yang Zeñşingja “hao” darén. Yang Zengşin’e “iyi” bey.
Kuçalıķni baplaşta, Kuçalıyı kandırmada,
Çariliri do darén Çareleri pek çok bey.
(Ömer2009:574)

Aşnam budoñtey, Oynaşım kararlı,
Çıksun çinarğa. Çıksın çınara.
Alsın mabañni, Alsın sopayı,
Salsun paçaķķa Vursun paçaya.
(vay şerincan) (Vay Şirincan)
(Ömer2009:643)

⁹ Bu sözcük Uygurcada 1. Milliyetçi Çin (Guomindang) hükümeti tarafından tedavüle sokulan kağıt para. 2. Sözünde duran, dürüst, mert anlamında kullanılmıştır (UTİL1999: 956)

3. Fiiller

Uygur tarihi koşaklarında Çince kökenli fiiller de kullanılmıştır. Bunlardan ikisi şöyledir:

zo (Ömer2009:193) < Çin. Zou 走 “gitmek”; **ley** (Ömer2009:149) < Çin. 来 “gelmek”

*Şeñşisey dégen tuñguz, Şeñşisey denen domuz,
Harvikeşni “ho” deydu. Arabacıya “güzel” diyor.
Ağzida dégen bilen, Ağzında söyler ama,
Üç kün tursa “zo!” Üç gün sonra “git!” diyor.*

(Ömer2009:193).

*Nali leydi lotuké, Nereden geldin ağabey,
E yarimey. Ey yârim hey.*

(Ömer2009:149)

4. Zamirler

Uygur tarihi koşaklarında Çince kökenli iki zamir tespit edilmiştir. Bunlar şöyledir:

Şima < Çin. Shenme 什么 “ne”; **ciga** < Çin. Zhe ge 这个 “bu”

Örnekler:

*Şima?- dése bağlaydu, “Ne?” dersin bağlarlar,
Komi bilen şu sanı. Kırık puan verirler.
Amal kaççe yiglısa, Ne çare ki ağlasa,
Hésap bolmaz pul sanı. Sayılmaz ki paraya.*

(Ömer2009: 158)

*Bilmeyin nadanlıkimdin, Bilmeden cahilliğimde,
Otқа taşlapmen ayağ. Ateşe atmışım adım.
Ciga – lañgañni bilip, Bu şey şey diyerek
Sodamni kılsam kaşki Ticaretimi yapsaydım keşke.*

(Ömer2009:735)

5. Cümleler

Uygur tarihi koşaklarında Çince cümlelerin de kullanıldığını görmek mümkündür. Örneğin:

*Nali leydi lotuké, Nereden geldin ağabey,
E yarimey. Ey yârim hey.
Turpan leydi lotuké, Turfan’dan geldi ağabey,
E yarimey Ey yârim hey.*

(Ömer2009:149)

Bu örnekteki **nali leydi lotuke** < Çin. Nali lai de 哪里来的老头哥“Nereden geldi ağabey?; Turpan **leydi lotuke** < Çin. Tulufan laide 吐鲁番来的老头哥“Turfandan geldi ağabey.” gibi mısralar tamamen Çince cümlelerden oluşur.

Sonuç

Uygur tarihî koşaklarında çok sayıda Çince kökenli sözcük yer almaktadır. İsim, sıfat, zamir, fiil ve cümlelerden oluşan bu sözcükler özellikle “siyasi koşak” veya “tarihi koşak” diye adlandırılan koşaklarda yoğun olarak görülür. Bu durumun Mançu ve Çin yönetiminin Doğu Türkistan’daki Uygur halkına yönelik uyguladığı baskıcı politikaların bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Uygur örf adetleri, gelenekleri ve günlük yaşamıyla ilgili koşaklarda Çince unsurlar söz konusu değildir. Uygur tarihî koşaklarına yansıyan Çince unsurlar 19. ve 20. yüzyıl Uygur-Çin siyasi ve kültürel ilişkilerinin dilsel tanığıdır. Bu unsurların büyük bir kısmı Uygur Türkçesinin fonetik özelliklerine ve halkın söyleyiş tarzına uydurulmuştur. Örneğin gañ < Çin. wang 王; koyza < Çin. kaozi 铐子; şoyi < Çin. shaoye 少爷; binsi < Çin. benshi 本事; yamul < Çin. yamen 衙门; pañzi < Çin. fangzi. Bununla birlikte, Çincenin asli telaffuzuna göre alınmış sözcükler de vardır. Örneğin fañduñ < Çin. fangdong 房东; buduñtey < Çin. bu dongtai 不动态; kudey < Çin. kudai 裤袋; datañ < Çin. dating 大堂. Uygur tarihî koşaklarındaki Çince unsurlar Uygur halk şiiirinin bir gerçeğidir. Bu unsurların bir kısmı yeni Uygur yazı dilinde de bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Henzuçe-Uygurçe Çong Luğet 1-2* (2006), Ürümçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- Henzuçe-Uygurçe Tarih Atalguliri Selişturmisi* (2003), Ürümçi: Şincang Pen-Tehnika Sehiye Neşriyatı-Şincang Üniversitesi Neşriyatı.
- UÇKUNCAN, Ömer (2009), *Uygur Helk Tarihiy Koşakliri Kamusi*, Ürümçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı.
- RADLOFF, Wilhelm (2000), *Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı VI*, Ankara: EKAV Yayınları.
- Uygur Tilining İzahlik Luğiti* (1999), Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- Uygur Helk Koşakliri 1* (2006), Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- Uygurçe-Henzuçe Luğet (2006), Beyjing: Milletler Neşriyatı.
- XIANDAI HANYU CIDIAN (Çağdaş Çincenin Sözlüğü) (1986), Beijing: Shangwu Yinshu Chubanshe.